

Bírálat

Fazekas Csaba

Prohászka Ottokár közszereplései a Horthy-korszakban, 1919–1927

című akadémiai doktori értekezéséről

Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök személyiségének és munkásságának értékeléseiben nemegyszer felbukkan a „Prohászka-jelenség” kifejezés, amely jelentheti azt, hogy a szóban forgó személy „utánozhatatlanul rendkívüli”, de úgy is érthető, hogy „nehezen besorolható, talányos”. Prohászka kétségkívül nagyobb hatást gyakorolt kortársaira, mint más katolikus egyházi méltóságok, s az őt méltatóknak sem volt egyszerű áttekinteni érdeklődésének és aktivitásának teljes spektrumát. Az újabb, már történelmi távlattal bíró életrajzok szerzői sem vállalkoztak a szerteágazó tevékenység minden részletének egyforma súlyú bemutatására, ezért vagy a politikai katolicizmus, vagy a teológiai modernizmus kontextusát tekintették irányadónak, míg az elmúlt évtizedek „Prohászka-kutatása” filozófiai, pasztorális és szociálteológiai szempontokkal egészítette ki mindezt. A szakmai kereteken túlmutató és a szélesebb közvéleményt is foglalkoztató „Prohászka-kérdés” azonban mégiscsak az volt és maradt, hogy miként értékelendő a főpap szerepe a Horthy-rendszer ideológiai megalapozásában, s hogy felelőssé tehető-e a következményekért, különös tekintettel a már halála után bekövetkezett magyar holokausztra? Arról, hogy a „Prohászka-vita” máig nem jutott nyugvópontra, éppen Fazekas Csaba adott nemrég tanulságos áttekintést (Prohászka-vita a magyar közéletben, 1990–2023). Az akadémiai doktori értekezés – számos előtanulmány után – annak az eminens történészi feladatnak a felvállalását jelenti a szerző részéről, hogy a régebbiről örökölt pro és kontra érvek ismételgetése helyett visszatérjen a történeti forrásokhoz, s a szakirodalomból már ismert tényanyagot jelentősen gyarapítva alkosson új szintézist, ezáltal mozdítva elő nemcsak a „Prohászka-jelenségnek”, hanem a Horthy-korszak genezisének a jobb megértését is.

Annak érdekében, hogy világossá tegye kutatásának célját és lehatároltságát, Fazekas Csaba először új módon definiálja Prohászka közéleti működését, amely már az 1890-es évektől túllépett a katolikus pap megszokott – és bizonyos mértékig elvárt – közszereplésén, sőt idővel a katolikus miliő határain is. A szerző által preferált értelmezési keretet a „public

intellectual” fogalma jelöli ki, aminek következtében Prohászka nem annyira a katolikus püspök régi típusú – egyházi és világi funkciókat egyesítő – „munkakörében”, mint inkább a politikai szférát és a társadalmat új módon befolyásoló, modern „közzsereplő értelmiségi” szerepében szemlélhetjük. Ez a megközelítés kétségtől alátámasztható Prohászka saját ambícióival is, ám a szerzőnek meg kell küzdenie annak tisztázásával, hogy miként választható szét a főpapi megnyilvánulás és az így felfogott „értelmiségi közzsereplés”, illetve a direkt politizálás és a közvélemény pártkötelmekről mentes formálása, hiszen Prohászka a vizsgált időszak egy részében nemzetgyűlési képviselő, sőt pártelnök is volt. A „lelkipásztori” és a „közéleti” megnyilatkozások kategorikus szétválasztása azért is ütközik nehézségbe, mert maga Prohászka sem tette ezt meg, lásd például a karácsonyi cikkeket, melyek sohasem korlátozódtak egy jámbor szentbeszéd tematikájára; a befogadó közeg pedig magától értetődően vette, hogy egy katolikus püspök, s nem egy „nyilvánosság elé lépő értelmiségi” szavait hallja, olvassa. Ilyen értelemben inkább fluid határról lehet beszélni, s ha jól értjük, a közzsereplések koherenciáját csak részben adja a tartalom (aktuális közéleti témák), legalább ennyire teremti azt meg a korabeli sajtó, azáltal, hogy hírt ad egy eseményről, s lehetőleg rögzíti is a püspök szavait, avagy tükrözi mások véleményét az elhangzottakkal kapcsolatban. Mindenesetre Fazekas Csabának 587 „közzsereplést” sikerült azonosítania, ide értve a világi fórumokon tartott beszédeket, a közéleti témájú cikkeket és interjúkat, a protokolláris megjelenéseket, de még a „vétlen közzserepléseket” is, amikor csupán hivatkoztak Prohászka. Imponáló teljesítmény a hatalmas terjedelmű sajtóanyag összegyűjtése, rendszerezése és elemzése, ráadásul, amint a szerző korábbi forráskiadványa igazolja, még a kétségtől autentikus szövegek egy része sem került be a püspök halála után kiadott „Prohászka-összesbe” (Válogatás Prohászka Ottokár közzserepléseiből, 1919–1927). Ám Fazekas Csaba nem mellőzi a hivatalos dokumentumokat, magánfeljegyzéseket és visszaemlékezéseket sem, amelyeket filológiai alaposággal vet egybe a sajtóban megjelent híradásokkal, ugyanakkor nem esik abba a jellegzetes hibába, hogy a püspök nem nyilvánosságnak szánt véleményét (napló, levelek, magánbeszélgetések) egy szinten kezelné a nyilvános állásfoglalásokkal. Bizonyára még így is lesznek olyan kritikusai a szerzőnek, akik felróják majd, hogy nem az „egész Prohászka” mutatja be; az opponens számára azonban úgy tűnik, hogy egy jelentős korrekciós munkáról van szó, különösen a püspök utolsó éveit illetően, melyeket ezidáig inkább a politikai élettől való visszahúzódás szinte „misztikus életszakaszaként” interpretáltak.

Habár az értekezés címe szerint 1919-től vizsgálja Prohászka közéleti aktivitását, a szerző mégiscsak visszatekint bizonyos előzményekre, s külön fejezetben tárgyalja az I. világháború és a forradalmak éveit. Ez abból a szempontból érthető, hogy a püspök számára később jelentőséggel bíró témák már ekkor felbukkannak, s világosabban lehet látni, hogy 1918/19 után mi szorul háttérbe, és mi kerül újból előtérbe a politikai célok között. Előbbi körbe tartozik a választójog kiterjesztése és a nagyobb léptékű földreform, utóbbiba az általa hungarizmusnak elnevezett „magyar önvédelem”. A nagy háború alatti beszédek és cikkek kapcsán a szerző észrevételezi ezek jelentős eltérését a privát feljegyzésekben található véleményről, aminek értékelése szintén máig vitatott kérdés a szakirodalomban. A keresztény-zsidó antagonizmus – a zsidó antiszemitizmus Prohászka részéről újbóli – tematizálása 1918 tavaszán, ezúttal az egyetemi hallgatók számarányából kiindulva, azt mutatja, hogy a püspök álláspontja a zsidók jogkorlátozásáról már azelőtt kialakult és visszhangra lelt a közvéleményben, hogy ehhez hozzá lehetett volna társítani a Tanácsköztársaság tapasztalatát.

Az értekezés tulajdonképpeni célját, vagyis Prohászka Ottokár 1919 és 1927 közötti közszerepléseinek bemutatását Fazekas Csaba kétféle módon, tematikusan és kronologikusan végzi el. Bár ez a felosztás első pillantásra magában rejtje az önisméltás veszélyét, a végeredmény mégis meggyőzi az olvasót, hiszen az elemzés képessége inkább a tematikus részben mutatkozhat meg, ami viszont nem lenne kellően megalapozott a forrásanyag teljességre törekvő, kronologikus rendezése nélkül. A közelebbről megvizsgált témakörök kiválasztása, miközben indokolható azok korabeli jelentőségével, nyilvánvalóan a hatástörténet és a mai viták szempontjait is tükrözi. A magam részéről ennek tudom be, hogy az élre került Prohászka szerepe a zsidó fiatalok egyetemi felvételét korlátozó törvény elfogadásában és kapcsolata a jobboldali radikalizmussal, s hátrébb az államformát érintő alkotmányjogi probléma. A numerus clausus kérdését a szerző Prohászka „szemüvegén” át kívánja vizsgálni, a források újbóli áttekintésével, s csak bevezetésképp utal a korábbi szakirodalmat jellemző polémiára a püspök antiszemitizmusának „mértékéről”. Ehelyütt a szerző meggyőzően igazolja, hogy Prohászka nemcsak egyik résztvevője volt a törvényjavaslat vitájának, hanem tevékeny előkészítője a végleges változat elfogadásának. A kulcsfontosságú nemzetgyűlési beszéd alapos retorikai elemzése egyrészt a püspök szónoki képességeit igazolja, másrészt azt, hogy mennyire szívügyének tekintette az egész kérdéskört. Ezt erősíti meg a következő fejezet, amely Prohászka kapcsolódását mutatja be a jobboldali radikalizmus

szervezeteihez. A kapcsolatnak az ilyen jellegű közszereplések folyamatosságával igazolt intenzitása világossá teszi, hogy a püspök ezt a közeget érezte eszmeileg legközelebb állónak magához, s bár a direkt politizálástól valóban visszavonult 1922-ben, az ébredők és fajvédők továbbra is úgy tekinthettek rá, mint szellemi vezetőjükre. Mindeközben Prohászka tekintettel volt úgy a konszolidálódó rendszer elvárásaira, mint Csernoch bíboros és a püspöktársak kevésbé radikális irányvonalára. A szerző ezt az ideológiai beállítódást látja tükröződni a püspököknek a magyar irodalmi kánon befolyásolására irányuló törekvéseiben, melynek egy külön fejezetet szentel. Ehhez képest kevesebb figyelmet kap a keresztényszociális gondolkör, amelynek Prohászka egyik első közvetítője volt Magyarországon, s a kronologikus rész tanúsága szerint a szociálpolitika ebben a késői korszakában is foglalkoztatta. Minderről azonban a tematikus részben csak egy alfejezet erejéig esik szó (Prohászka Ottokár és a további eszmeáramlatok), illetve a falu- és agrárkérdés tárgyalásába ágyazva, holott a magyar vidék problémáit és a szövetkezeti mozgalmat – legalábbis a századforduló táján – Prohászka nem különállóan, hanem a keresztény társadalompolitika részeként tárgyalta. Ilyen terjedelmű és koncepciózus mű esetében talán nem illendő hiányérzetet emlegetni, mégis feltűnő, hogy ezzel szemben egy partikuláris téma, a püspök viszonyulása a turanizmushoz (pontosabban e heterogén eszmeáramlat egyik változatához) külön fejezetet kapott.

Az értekezés kronologikus része, miközben közel négyszáz oldalon át számba veszi Prohászka Ottokár közszerepléseit az 1919 augusztusi „útkeresés” püspöki iránymutatásaitól az 1927 márciusi, utolsó interjúig (amely egyébként szintén inkább politikai helyzetértékelés, mint főpásztori búcsúzás), sokkal többet nyújt, mint egy szikár adattár. Szerencsésnek mondható a szerző azon döntése, hogy a közszerepléseket súlyozottan mutatja be – először a direkt politikai szerepvállalás által szakaszolva, majd egy-egy éven belül –, hiszen nyilvánvalóan más megítélés alá esik a kormányzóválasztáskor elmondott nemzetgyűlési beszéd, mint valamelyik egyet ünnepi szónoklata, amint más súlya van egy országos lapban megjelent „nagyinterjúnak” vagy ünnepi cikknek, mint egy helyi sajtótermék tudósításának a híres ember megjelenéséről. A közszereplések ilyenén kategorizálása csak részben utólagos történeti konstrukció, számtalanszor kiderül ugyanis, hogy maga Prohászka tisztában volt annak a „közönségnek” az igényeivel, melyhez aktuálisan szavait intézte. Az évenkénti bontáson belüli tematikus rendezés lehetővé teszi a szerző számára, hogy megvilágítsa a

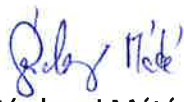
nyilatkozatok, állásfoglalások belpolitikai hátterét, illetve magyarázatokat fűzzön olyan eseményekhez, melyek kiváltották a püspök közszerepléseit. Fontos megállapítás, hogy Prohászka úgynevezett kiábrándulása a „keresztény-nemzeti” fordulat megvalósulásából azzal függött össze, hogy alacsony határfokúnak ítélte a törvényhozás munkáját ahhoz az alternatívához képest, melyet a szélsőjobboldali csoportok képviseltek. Ebből következően nem lehet regisztrálni a nacionalista és antiszemita tematika háttérbe szorulását a közszerepléseknél, legfeljebb azt, hogy a szélsőjobb ellenzékebe szorulása miatt a püspök tekintetbe vette az általa támogatott kormány szempontjait is. A nemzetgyűlési elfoglaltság és a pártelnökség feladása Fazekas Csaba szerint azzal az előnnyel járt a püspök számára, hogy visszatérhetett „az értelmiségi közszereplő közéleti pozíciójába”, ami egyébként leginkább megfelelt az önképének. E váltás sikerességét visszaigazolta az a fokozott sajtóérdeklődés, mely a püspök hitbuzgalmi és kulturális jellegű szerepléseire is kiterjedt, amit Prohászka azzal honorált, hogy ezeknél sem mellőzte megszilárdult világképének és az aktuális közéleti problémáknak a taglalását. Tanulságos annak a kérdésnek az elemzése, hogy a katolikus püspök gesztusai a protestánsok felé vajon a később kibontakozó ökumenikus mozgalom előfutárává avatják-e őt? Itt a szerző kénytelen ütköztetni a rendszerkonform nyilvános megnyilatkozásokat, amelyek a katolikusok és protestánsok közötti pragmatikus összefogást sürgették, a privát feljegyzések dogmatikai felsőbbrendűség-tudatával.

Az összegzésben Fazekas Csaba a közszereplések „dinamikáját” és hatását elemzi. A legkülönbözőbb eseményeken elmondott beszédek és a sajtómegjelenések időbeli eloszlásának vizsgálata arra jut, hogy a püspök 1919 utolsó öt hónapjában és az 1920-as évben elképesztő aktivitást vállalt magára, de a következő években is folyamatosan törekedett a szűkebb egyházi nyilvánosságon túli közvélemény befolyásolására, még élete utolsó heteiben is. A szónoklatok térbeli eloszlása, amely a fővárosi események kiemelkedő arányszámát mutatja, a szerző szerint azt igazolja, hogy Prohászka „valóban erősen koncentrált az országos hatáskörű és jelentőségű fellépésekre”, miközben a lokális egyesületek felkéréseinek is igyekezett eleget tenni. Bár ebben a korszakában a püspök nem adott közre olyan, a rendszer legitimációját alátámasztó „alapművet”, mint Szekfű Gyula vagy Bangha Béla, a szerző megállapítja, hogy „mégis markáns történetpolitikai narratívát alakított ki az 1918–1920 közötti időszak értelmezéséről, jóllehet azokat publicisztikákban, beszédekben, kisebb röpiratokban »szórta« szét”. A „public intellectual” szerepkörével kapcsolatban Fazekas Csaba

arra konkludál, hogy Prohászka ezzel nemcsak azonosulni tudott, hanem folyamatosan alkalmazkodni is a befogadó közeg változó elvárásaihoz; „ebben valóban kivételesen tehetségesnek bizonyult”. De az is a „Prohászka-jelenség” sajátosságai közé tartozik, hogy a székesfehérvári püspök úgy lett a keresztény-nemzeti eszmét zászlóra tűző erők szimbolikus vezetője, hogy közben folyamatosan fenntartotta magának a jogot a politikai szféra és a társadalmi élet erkölcsi alapú bírálatára.

A fentiek alapján Fazekas Csaba benyújtott értekezését alkalmasnak tartom a nyilvános vitára bocsátásra, és javaslom a bizottságnak az akadémiai doktori fokozat odaítélését.

Budapest, 2026. augusztus 5.

Gárdonyi Máté